

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З
ДІТЬМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКИЙ І МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**

Колективна монографія

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ,
СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКИЙ І МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**

Колективна монографія

Тернопіль 2018

Колектив авторів:

Янкович О. І. - вступ.

Розділ 1. Парфанович І. І. - 1.1; Крутий К. Л., Кузьма І. І. - 1.2; Сорока О. В. - 1.3; Лещук Г. В. - 1.4; Говорун Т. В. - 1.5; Морська Л. І. - 1.6; Гонтарек І. - 1.7.

Розділ 2. Мельничук І. М. - 2.1; Главацька О. Л. - 2.2; Олексюк Н. С. - 2.3;

Козубовська І. В., Булеза Б. Я. – 2.4, Горішна Н. М. - 2.5; Петришин Л. Й. - 2.6.

Розділ 3. Сіткар В. І. - 3.1; Кравець В. П. - 3.2; Радчук Г. К. - 3.3; Кікінежді О. М., Василькевич Я. З., Шульга І. М. - 3.4; Адамська З. М. - 3.5;

Воронкевич О. М. - 3.6; Кізь О. Б. - 3.7.

Розділ 4. Янкович О. І. - 4.1; Поліщук В. А., Гайдамашко І. А.,

Пришляк О. Ю. - 4.2; Козубовський Р. В., Повідайчик О. С. – 4.3;

Бартош О. П. - 4.4; Шпеник С. З., Мигалина З. І., Сойма Н. Д. - 4.5.

Рецензенти:

Чайка В. М. – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету педагогіки і психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Яблонська Т. М. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, асистент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Сайко Н. О. – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Рекомендовано до друку вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 13 від 26 червня 2018 року).

Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. – Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. – 300 с.

ISBN 978-617-7516-66-7

У монографії висвітлено актуальні проблеми профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Обґрунтовано шляхи вирішення виявлених проблем вчителями, соціальними педагогами, психологами, соціальними й медичними працівниками в Україні та в зарубіжних країнах. Розглянуто зміст, форми й методи підготовки майбутніх фахівців до превентивної роботи. Акцентується увага на інтеграції зусиль батьків і закладів освіти у формуванні гармонії внутрішнього світу дитини, реалізації педагогіки Добра, педагогіки Серця, педагогіки Успіху.

Монографію адресовано фахівцям, що здійснюють профілактику девіантної поведінки дітей, студентам закладів вищої освіти, що виконуватимуть превентивні функції у професійній діяльності.

УДК 37.013.42 : 376.58 (075.8) : 37.018.26

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНА РЕФЛЕКСІЯ НАД ПРОБЛЕМАМИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА ЧИННИКАМИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАЦІЙ.....	8
1.1. Девіантна поведінка в контексті соціалізації дітей та її профілактика	8
1.2. Діагностика виховних стратегій батьків дитини дошкільного віку щодо попередження проявів девіацій	19
1.3. Підлітки групи ризику як об'єкт профілактичної роботи засобами арт-терапевтичних технологій	28
1.4. Особливості профілактики комунікативних девіацій дітей в умовах соціокультурного середовища.....	36
1.5. Дисфункційна сім'я як передумова появи дітей та підлітків «групи ризику»	46
1.6. Związek uzależnienia od Internetu a zachowania agresywnego młodzieży.....	59
1.7. Wsparcie pedagogiczne rodziny w kontekście profilaktyki zachowań dewiacyjnych u dzieci.....	73
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ПРОЯВУ ДЕВІАЦІЙ.....	89
2.1. Науково-методологічні підходи до профілактичної роботи фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки	89
2.2. Сутність і загальна характеристика соціально-профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки	101
2.3. Інтеграція соціально-виховних впливів сім'ї та школи у профілактиці девіантної поведінки дітей	111
2.4. Медико-соціальна робота з дітьми групи ризику в системі профілактики девіантної поведінки	117
2.5. Консультування у соціальній роботі з підлітками груп ризику девіантної поведінки.....	129
2.6. Теоретичний аналіз проблеми прояву позитивних девіацій як фактору відхилення від соціальної норми	137

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	148
3.1. Соціально-психологічні особливості формування субкультурних девіацій у дітей та підлітків	148
3.2. Відхилення в психосексуальному розвитку та статевій поведінці школярів різної статі.....	158
3.3. Діалогізація дитячо-батьківських стосунків як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї.....	173
3.4. Егалітарність батьківсько-підліткової взаємодії як чинник попередження девіантної поведінки зростаючої особистості.....	182
3.5. Фасилітативний потенціал інтерактивних методів у психологічній профілактиці підліткових девіацій.....	192
3.6. Психологічна профілактика віктимної поведінки молодших школярів	203
3.7. Соціально-психологічний супровід депривованої дитини в контексті попередження девіантної поведінки: від депривації – до життєздійснення.....	211
РОЗДІЛ 4. ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ.....	232
4.1. Ретроспективний аналіз підготовки в Україні майбутніх учителів до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки .	232
4.2. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків	239
4.3. Підготовка майбутніх фахівців соціальної роботи до профілактики девіантної поведінки дітей у процесі волонтерської практики.....	250
4.4. Підготовка соціальних працівників у навчальних закладах вищої освіти Великої Британії до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки.....	263
4.5. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників США до роботи з дітьми, які мають відхилення в адаптації	284
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	297

орієнтири і засоби їх «діалогізації». Ефективність розробленої і апробованої у роботі з майбутніми батьками і батьками програми засвідчує необхідність її впровадження у практику розвитку батьківської компетентності.

Окрім того, апробована нами форма навчання – освітній діалог інтегрує культурологічні, аксіологічні, екзистенційні, феноменологічні уявлення про засвоєння знань на ціннісно-смысловому рівні, що може бути використано і в педагогічній практиці.

Відтак, орієнтація на розвиток дитини як особистості, індивідуальності і активного суб'єкта діяльності може бути реалізована лише на основі побудови діалогічної стратегії діяльності дорослого, що, в свою чергу, унеможливорює прояв різних девіацій в подальшому становленні особистості.

3.4. Егалітарність батьківсько-підліткової взаємодії як чинник попередження девіантної поведінки зростаючої особистості

*«Як функціонує сім'я, так функціонує народ і так функціонує весь світ, в якому ми живемо»
Святий Іван Павло II*

Євроінтеграція як нова соціальна реальність потребує оптимізації освітньо-професійної підготовки та формування активної громадянської позиції підростаючого покоління. Проголошена в національній освіті особистісна орієнтація на розвиток дитини як суб'єкта власного життя, на виховання конкурентоздатної, відповідальної та самодостатньої особистості передбачає створення творчо-розвивального та недискримінаційного середовища на принципах дитиноцентризму та паритетності статей, в якому забезпечується повноцінний розвиток особистості, незалежно від її статі, віку, дієздатності, раси, культури, віросповідання, етнічності тощо, «майбутня життєва траєкторія людини» (В. Кремень)³².

Мова йде про визнання самоцінності дитинства, особистісно орієнтоване навчання, громадянське виховання і соціалізацію дитини, формування у неї навчальних, соціальних, загальнокультурних і предметних компетентностей, ціннісних ставлень і толерантності, набуття життєвих компетентностей, необхідних для самовизначення й усвідомленого вибору життєвого шляху, реалізацію культуротворчої

³² Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>

функції в новій, освітньо-розвивальній парадигмі, системний і суб'єктний підходи до статевої соціалізації дітей та молоді на засадах гуманізму та демократизму у контексті основоположних прав і свобод людини як релевантних Цілям сталого розвитку, затверджених Генеральною Асамблеєю ООН (2015 р.).

Актуальність інтеграції гендерної складової в освітню систему пов'язана, насамперед, із забезпеченням рівного доступу обох статей до різних сфер суспільного життя на основі принципу недискримінації, що в майбутньому визначатиме гідні умови життєдіяльності жінок і чоловіків. Як зазначає віце-прем'єр міністр України І. Климпуш-Цинцадзе «Недискримінація, рівність, права людини, – все це починається з освіти. Наші діти повинні усвідомлювати значення цих цінностей уже в середній школі. Ми робимо це не для наших закордонних партнерів. Ми робимо це для свого майбутнього, де немає місця таким ганебним речам, як, приміром, сексизм чи домашнє насилля»³³.

В умовах реформування загальної середньої освіти (Закон України «Про освіту» (ред. від 07.09.17), Концепція Нової української школи, Стратегія «Освіта: гендерний вимір – 2021») відповідно до міжнародних стандартів якості життя та освіти особливого значення набуває психолого-педагогічний супровід освітньо-виховного процесу, впровадження технологій формування і розвитку екологічно орієнтованого способу життя школярів, допомога в організації ефективної взаємодії педагогів з батьками школярів, підтримка і корекційна робота з учнями із ускладненнями в адаптації у шкільному середовищі тощо.

Сучасна затребуваність проблеми побудови батьківсько-підліткових ставлень «на рівних» стосується суперечливого процесу гендерної соціалізації молоді в Україні, де дівчата та юнаки все ще залишаються на роздоріжжі особистісного самовизначення, оскільки авторитарна шкільна та соціальна система утискає вияв особистого начала людини, стереотипізувала сфери самореалізації жінок і чоловіків, поширювала сексистські погляди щодо участі жінок у суспільно-політичній сфері, подвійні стандарти в оцінці значущості сімейних ролей тощо. Маніпулятивний стиль батьківсько-дитячих відносин і відображення зростаючою особистістю своїх фемінно-маскулінних властивостей є наслідком традиційної гендерної соціалізації, що обмежує особистість і в подальшому дорослому житті. На противагу йому, суб'єкт-суб'єктна взаємодія розглядається

³³ Впроваджуючи Стратегію гендерної рівності в освіті, ми творимо майбутнє без сексизму і домашнього насилля [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу : <http://link.pub/2020689>

як розгортання діалогічного спілкування про позиції рівноправності людей, яку опосередковує статево-рольовий компонент як чинник порушення паритетності статей³⁴.

Реалізація особистісно-егалітарного підходу у навчально-виховному процесі закладів освіти є соціально-психологічною детермінантою розширення культуротворчого ментального простору для всіх учасників педагогічної взаємодії «батьки – діти – вчителі» на засадах європейських демократичних цінностей: свободи, поваги до прав людини, гідності, справедливості, толерантності, що дасть змогу жити разом у рівності та гідності (Т. Говорун, Я. Василькевич, О. Кікінежді, І. Шульга).

Підлітковий період у багатьох психологічних дослідженнях і концепціях визнається «критичним», «перехідним», «складним». Це пов'язано із пубертатними змінами (фізичними, статевими), психологічними і соціальними трансформаціями в особистості підлітка (М. Боришевський, В. Васютинський, Т. Говорун, Ф. Дольто, Е. Еріксон, М. Кле, І. Кон, Г. Крайг, М. Савчин та інші вчені).

Згідно з культурно-історичною теорією розвитку (Л. Виготський)³⁵, «образ дорослості» як ідеальна форма «вдосконаленого дорослого життя» є центральною категорією, що задає цілісність дитинства, тому співвідношення реальної та ідеальної форм, їхнього взаємопереходу є вихідною точкою «роботи саморозвитку» (Д. Ельконін, Г. Костюк). Рефлексія як індивідуальна здатність підлітків до самозміни, до встановлення меж Я і «не Я» у контексті маскулінно-фемінного конструкту, є головною рушійною силою всіх сторін психічного розвитку, в тому числі і гендерного. Саме у цьому віці відбувається відкриття дівчатами та хлопцями нової ідеальної форми, як зміни внутрішньої позиції бачення гендерного середовища: «Я – Ми – світ/культура» (побудова власної дорослості), що склало методологічну основу нашого дослідження³⁶.

Присвоєння соціальних норм дорослих жінок і чоловіків сприяє тому, що у підлітків виникає і зміцнюється суб'єктивне переживання власної дорослості – основне психологічне новоутворення у підлітковому віці, що має неоднозначний зв'язок із рівнем реальної психічної, фізичної та соціальної зрілості індивіда. Його виникнення та

³⁴ Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.

³⁵ Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

³⁶ Говорун Т. В. Суб'єктивність як психологічна основа егалітарної педагогічної парадигми / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді // Вісник Київського університету: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. [Проблеми емпіричних досліджень у психології] (до 120-річчя з дня народження С. Л. Рубінштейна). – К.: КНУ, 2009. – Т. 2. – С. 244–254.

прояви зумовлені характером стосунків, формами спілкування підлітка з дорослими та ровесниками. Найбільш зрілими та перспективними для особистісного розвитку підлітка проявами дорослості є «моральна та інтелектуальна дорослість», які формуються під впливом демократичних стосунків у сім'ї, школі, соціумі.

У контексті вихідного теоретичного положення нашої роботи є розгляд явища гендерної ідентифікації з позицій суб'єктно-діяльнісного та системного підходів як складного, різнорівневого утворення, що включає об'єктний особистісний гендерний простір мікро-, мезо- та макроявищ (індивід, середовище, діяльність) (С. Бем, У. Бронфенбренер, В. Васютинський, Т. Говорун, М. Кіммель, В. Кравець, С. Максименко, Д. Шеффер). Це дозволяє розглядати особистість підлітка як суб'єкта формування гендерних просторів Я-ідеального та Я-реального, власного вибору поведінки у патріархальній чи егалітарній системі координат.

Значущою сферою, у якій підліток апробує міру своєї дорослості, є стосунки з батьками та іншими дорослими, братами, сестрами та найближчими родичами. Процес емансипації від батьків у багатьох наукових джерелах розглядається одним із основних соціальних завдань розвитку підлітків. Згідно з даними зарубіжних і вітчизняних вчених, конфлікти підлітків з батьками здебільшого пов'язані із зовнішнім виглядом, шкільним життям, зміною ціннісних орієнтацій. Попередні стосунки з дорослими стають неприйнятними для підлітків, оскільки не відповідають їхнім уявленням щодо власної дорослості. В основі трансформацій лежить протест підлітка проти різних форм залежності від дорослих, а також активне утвердження своєї незалежності («Я сам / сама знаю, що мені робити!») (В. Васютинський, Н. Городнова, В. Романова, А. Фіделус, О. Янкович)^{37,38,39,40}.

У контексті дослідження соціально-психологічних детермінант гендерної соціалізації – ідентифікації підлітків як чинників профілактики девіантної поведінки нами було проведено експериментальне вивчення батьківсько-материнського впливу на особистісний розвиток дівчат і хлопців-підлітків. Значущими

³⁷ Городнова Н. М. Соціально-психологічні чинники становлення статевої ідентифікації підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. М. Городнова. – К., 2006. – 24 с.

³⁸ Романова В. Г. Особливості статевої ідентифікації підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / В. Г. Романова. – К., 2002. – 19 с.

³⁹ Янкович О. І. Освітні технології у короткому викладі / О. І. Янкович, Л. М. Романишина та ін. – Тернопіль : Астон, 2013. – 160 с.

⁴⁰ Fidelus A. Odpowiedzialność wychowawcza na terenie szkoły / A. Fidelus // Studia nad Rodziną. – 2008. – No. 12/1–2 (22–23). – S. 249–258.

параметрами обрано статево диференціацію батьківсько-дитячих стилів виховання, а також сприйняття образів батьків як моделей-еталонів статеворольової поведінки⁴¹.

Психодігностичний інструментарій включав комплекс методів: методика семантичного диференціалу, модифікований тест С. Бем для виявлення фемінно-маскулінних властивостей; тест діагностики батьківського ставлення «Підлітки про батьків» (ADOR), тест соціально-психологічних зв'язків Л. Кондрашової⁴², наратив «Коли я відчув (ла) себе дорослим чоловіком / дорослою жінкою», тест незакінчених речень «Сучасний чоловік / сучасна жінка...», «Мидівчатка / Ми-хлопчики», «Ідеальний чоловік / ідеальна жінка...», «Ідеальна дівчинка / ідеальний хлопчик...», «Я б хотів / хотіла, щоб моя майбутня дружина / мій майбутній чоловік була/був ...», а також «Я, як майбутній чоловік буду... / Я, як майбутня дружина буду...». Система методів, застосовуваних у дослідженні, була визначена його вихідними методологічними передумовами, а також цілями й завданнями як усього дослідження, так і його окремих етапів.

При доборі завдань ми виходили з того, що, будучи вільними у виборі визначень статеворольових образів, гендерних рис, підлітки у своїх відповідях керуватимуться, в першу чергу, власним індивідуальним досвідом, інтеріоризованими статеворольовими установками з родини та найближчого соціального оточення. Апробація застосованих методик показала її відповідність методологічним принципам та теоретичному задуму дослідження. Вибірка склала 390 учнів 5–9 класів у віці 11–15 років, із них 204 особи – учні 5–7 класів (віком 11–13 років) та 186 осіб 8–9 класів (віком 13–15 років). Відсоткове співвідношення дівчат і хлопців – 50 % та 50 %.

Домінуючий напрямок гендерного самовизначення залежить від специфіки соціальної ситуації розвитку підлітка та міри його включення у демократичне середовище. Згідно з рейтинговими місцями спілкування підлітків, які оцінювались з позиції чинників розвитку гендерної ідентичності, батьки відіграють провідну роль і залишаються особливо впливовими особами для молодших підлітків обох статей на рівні з думкою однолітків зі школи та класу. Аналіз соціально-психологічних зв'язків підлітків засвідчує, що для розвитку гендерної ідентичності дівчинки-підлітка важливу роль відіграють

⁴¹ Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія / О. М. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – С. 640–649.

⁴² Кондрашова Л. В. Превентивная педагогика : учеб. пособие / Л. В. Кондрашова. – К. : Вища школа, 2005. – 231 с.

особи тотожної статі – мати, бабуся, подруги тощо, тоді як для хлопців – батько, дідусь, друг ($U=69,5$; $p=0,00006$). У молодших підлітків обох статей, порівняно зі старшими підлітками, була виявлена більша інтенсивність спілкування з батьками ($U=7$; $p=0,0017$).

Взаємкореляційні зв'язки значущості референтних кіл спілкування, які встановлені у вибірці підлітків, засвідчили незначні відмінності за статтю та віком. Загалом, для підлітків обох статей характерне однаково інтенсивне спілкування як з матір'ю, так і батьком ($r=0,41$; $p\leq 0,05$). Виявлені значущі кореляції між інтенсивністю спілкування з найближчим оточенням (бабуся, дідусь та брат, сестра) ($r=0,39; 0,33$; $p\leq 0,05$), дещо менше – з дідусем і братом (сестрою) ($r=0,35$; $p\leq 0,05$). Інтенсивність спілкування з родичами корелює з інтенсивністю спілкування з однолітками: друзями зі школи ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), друзями із класу ($r=0,39$; $p\leq 0,05$). Найбільша інтенсивність спілкування виявлена із однолітками (друзями із класу, школи та поза школою), як найбільш значущих осіб ідентифікаційного «Ми» ($r=0,36-0,39$; $p\leq 0,05$). Це можна пояснити однаковою соціальною ситуацією розвитку у даному віковому періоді, зростаючою потребою у рефлексії, початком відмежовування від батьків.

Нами був використаний тест Е. Шафера «Підлітки про батьків» (ADOR), згідно з яким виділяють 5 стилів ставлення: позитивне (POZ), директивне (DIR), вороже (HOS), автономію (AUT) та непослідовне (NED). Ця методика дозволяє отримати подвійні результати: з одного боку, оцінка підлітками батьківського стилю виховання та з іншого – проектування на батьків власного ставлення, прогностичність майбутніх сімейних ролей, поведінки, стилів виховання⁴³.

Застосування цього опитувальника дало змогу виявити установки, поведінку і методи виховання батьків очима дітей-підлітків. Обрана методика ґрунтується на положенні вченого про те, що виховні впливи батьків є такими, як їх бачать та описують діти, і які можна характеризувати за допомогою трьох факторних змінних: емоційне прийняття – емоційне відторгнення; психологічний контроль – психологічна автономія; прихований – відкритий контроль. Емоційне відторгнення розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до неї любові і поваги, і в крайньому варіанті, як ворожість. Поняття психологічного контролю означає здійснення певного тиску і довільного керівництва дітьми, а, з іншого боку, – міру послідовності у здійсненні виховного процесу.

⁴³ Практикум по возрастной психологии / под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2001. – 688 с.

У результаті міжнародного наукового співробітництва лабораторії клінічної психології Інституту ім. В. Бехтерева з Інститутом психодіагностики (Братіслава, Словаччина), ця методика була апробована на підлітках 13–18 років у Росії і, на думку авторів модифікації, «є дуже корисною для відображення тих факторів сімейного виховання, які є прихованими...» (Л. Васерман, Т. Горькова та ін., 1994). Опитувальник містить 50 тверджень і передбачає роздільну оцінку досліджуваними стилів виховання батька і матері.

Нас цікавило, чи є достовірними відмінності у діадах «мати – син», «батько – донька» як гендерних лініях, стилях батьківсько-дитячих відносин? Як засвідчив кореляційний аналіз (за коефіцієнтом Пірсона), в одностатевих вибірках, у відносинах матері до дівчат і хлопців молодшого підліткового віку, спостерігаються значущі відмінності. Зокрема, у гендерній лінії «матерів – доньок» із позитивним інтересом тісно корелює автономний стиль ($r=0,44$; $p=0,019$), якого не виявлено в стосунках «мати – син» ($r=0,23$; $p=0,26$). У ставленні до хлопців позитивний інтерес матерів високо корелює із непослідовним стилем виховання ($r=0,5$; $p=0,012$), що може бути свідченням зв'язку матерів з дівчатами. Слід зазначити, що непослідовний стиль матерів у ставленні до доньок-підлітків має значущі кореляційні зв'язки із такими проявами батьківського стилю, як директивність ($r=0,47$; $p=0,012$), ворожість ($r=0,53$; $p=0,003$) та автономія ($r=0,52$; $p=0,005$).

У гендерній лінії «батько – донька» виявлені значущі кореляційні зв'язки між всіма типами ставлень. Особливо сильна кореляція зафіксована між автономним і непослідовним стилями, між ворожістю та позитивним інтересом ($r=0,39$; $p=0,043$), що свідчить про амбівалентність тата у ставленні до дочки та зумовлює труднощі у розвитку її ідентичності. Це свідчить про значне дистанціювання татів від своїх дочок. Подібна тенденція виявлена і щодо директивного стилю ($r=0,6238$; $p=0,001$). Неоднозначність зв'язку між двома тенденціями вказує на амбівалентне ставлення татів до доньок. У свою чергу, позитивний інтерес татів до дочок-підлітків позитивно корелює із директивністю ($r=0,62$; $p=0,001$), що вказує на більше дотримання татами авторитарних методів виховання, суворий контроль за їх поведінкою і водночас зростання відчуження між ними. Окрім того, виявлена сильна кореляція між позитивним інтересом, автономністю ($r=0,79$; $p<0,0001$) та непослідовністю ($r=0,69$; $p<0,0001$) є свідченням більшого дистанціювання та відчуження татів від дочок, ніж від синів.

Якісно інші стосунки у діадній лінії «тато – син» характеризуються підвищенням позитивного інтересу татів до синів, оскільки позитивний інтерес батька до сина має обернено

кореляційний зв'язок з ворожістю ($r=-0,38$; $p=0,05$). Це означає, що відбувається зниження директивності у батьківському ставленні ($r=-0,49$; $p=0,015$), що є свідченням сильнішої ідентифікації татів з синами, ніж з дочками. Виявлений сильний взаємозв'язок між всіма шкалами: директивністю і автономністю ($r=0,713$; $p<0,0001$), директивністю і непослідовністю ($r=0,711$; $p<0,0001$); непослідовністю і ворожістю ($r=0,62$; $p=0,001$), непослідовністю і автономністю ($r=0,77$; $p<0,0001$). У гендерній лінії «тато – син» ці тенденції відсутні.

Отже, у батьківсько-дитячих стосунках переважає непослідовність у ставленні до дівчат з боку батька і матері, а частіше повторювання поєднання директивності і ворожості вказує на значне дистанціювання, відмежування батьків обох статей у взаємодії з дітьми-підлітками. Виявлене поєднання непослідовності і негативізму також вказує на домінування авторитарного стилю спілкування батьків з підлітками обох статей як важливих факторів статевої їх соціалізації.

У дівчат-підлітків емоційний вплив ототожнюється з матір'ю, на що вказує більша емоційна близькість із нею, ніж із батьком. Більш відчутними з боку матерів є гіперопіка та помірний контроль, тоді як з боку татів дівчата відчують брак емоційного прийняття, тепла, захисту, дружніх стосунків та підтримки, що значно утруднює майбутню самореалізацію дівчат. Виявлений значущий кореляційний взаємозв'язок між фемінністю у дівчат та автономним стилем виховання матерями свідчить, на нашу думку, про їх ототожнення з їх гендерною жіночою роллю ($r=0,42$; $p\leq 0,05$). Отже, психологічна ідентифікація дівчат-підлітків з матерями більш сприятлива, тоді як із татами виявлено значне дистанціювання у стосунках.

У старших хлопців-підлітків прослідковуються подібні тенденції гендерної ідентичності. З боку матерів вони відчують вияв надопіки, підвищену директивність та контроль, що призводить до значного відмежування синів від матерів. У гендерній лінії «тато – син» існують теж певні протиріччя у стосунках. З одного боку, тати виявляють позитивний інтерес та довіру до синів, з іншого боку, – незадоволення формами їхнього дорослішання, скепсис щодо прояву «дорослих» (гіпермаскулінних чи фемінних) форм поведінки, що стає причиною розвитку тривожності у хлопців. Можливо, до цього призводить надмірна зайнятість татів на роботі, виконання ними традиційної ролі годувальника, формальне ставлення до виховання синів. Непередбачуваність і непослідовність поведінки батька як взірця в очах синів не є прикладом рівності у взаємостосунках і заважає, на нашу думку, формуванню у підлітків-хлопців впевненості в собі, незалежності, самостійності та їх фемінізації. Виявлені у ставленні

батьків до дітей статистично значущі зв'язки не підтвердили залежності від статі та типу ідентичності підлітків. Загалом гендерні особливості батьківсько-дитячих стосунків взаємопов'язані з непослідовним батьківським стилем поведінки. Батьки однаковою мірою допомагають як хлопцям, так і дівчатам, виявляють розуміння і підтримку у дитячих проблемах і турботах, радість з приводу успішного їх завершення, прислухаються до їхніх уподобань, хвалять за хороші вчинки та гарні оцінки. Негативне оцінювання ставлення батьків до дітей збігаються в оцінках обох статей.

Залежність розвитку статевої ролі образу «Я» дівчат і хлопців залежить від батьківських настанов – традиційних чи егалітарних, узгодженого впливу обох батьків на них. З боку матері відмічається зростання позитивного інтересу у сторону посилення гіперопіки, дещо знижується вимогливість, психологічний контакт матерів з дочками стає тіснішим і глибшим. Непослідовний стиль тата до виховання дитини полягає у амбівалентному ставленні, нечутливості, емоційній відстороненості. Отже, мати є більш емоційно значущою, впевненою та активною у ставленні до дочки, ніж тато. За такої ідентифікації гендерний Я-образ дівчат, відповідно, набуває андрогінних якостей: сили, впевненості, активності, самостійності тощо.

Щодо тенденцій батьківського впливу на статевої ролі розвиток образу «Я» синів, то можна говорити про значну ідентифікацію із татами. Проте сповідування непослідовного стилю спілкування з боку обох батьків, емоційного невтручання батька надалі дистанціює хлопців. Сини очікують від тата більшого захисту, традиційної директивності, авторитетності, прояву лідерських позицій як суто маскулінних рис поведінки. Стосунки хлопців з татами є більш амбівалентними і суперечливими, ніж з мамами. Тати пред'являють більше вимог до синів, існуючі соціальні норми досить жорстко регламентують міру емоційних проявів відносно сина-підлітка з боку матері. Переважання фемінних рис у дівчат спостерігається, насамперед, за надмірної опіки матерів з підвищеною директивністю (т. зв. «домінуюча гіперпротекція»), прийнятті татами дочок із відсутністю з їх боку наставництва, керівництва і співробітництва. Відстороненість позиції батька, його недостатня включеність у справи сина, відсутність захисту, все це значуще впливає також на зміст статевої ролі самосвідомості хлопців. За нормативних проявів цього параметру, в структурі андрогінної психологічної статі хлопців маскулінні якості поєднуються із фемінними (особливо у випадку поєднання позитивного інтересу тата, його емоційного прийняття з автономним та авторитетним стилем матері).

Таким чином, можна дійти висновку про більшу інтерналізованість (більше засвоєння традиційних гендерних жіночих ролей) дівчатами стереотипізованих очікувань батьківської сім'ї, у порівнянні з хлопцями. Водночас егалітарність поглядів сповідують обидві статі щодо репродуктивної, емоційно-експресивної функції, прийняття рішень щодо народження та виховання дітей; вирішення сімейних проблем і надання емоційно-моральної підтримки, виконання жінками маскулітного виду діяльності (водіння машини).

Порівнюючи рейтинг життєвих цінностей, зазначених дівчатами та хлопцями, можна дійти висновку про незначні їх гендерні відмінності. Зокрема обидві статі однаково важливими для себе вважають одруження з коханою людиною, продовження себе в дітях, отримання хорошої освіти, здобуття улюбленої професії, можливість стати знаменитим професіоналом, заробляти достатньо грошей, щоб утримувати себе, свою сім'ю, подорожувати по світу. Незначні відмінності проявляються в тому, що у представників чоловічої статі більшою мірою виражено бажання бути багатим («мати дуже багато грошей»), а у жіночої – «одержати хорошу освіту», «здобути професію, яка подобається». Проте виявлена тенденція свідчить про більшу стереотипізованість поглядів дівчат, їх несамостійність, залежність, орієнтацію на дотримання традиційних ролей. Причинами цього може бути орієнтація хлопців на освоєння ширшого соціального простору, їх більша віддаленість від домашніх справ та обов'язків, інтерналізація традиційних чоловічих ролей у батьківській сім'ї. Дівчата сподіваються на допомогу майбутнього чоловіка у догляді за дитиною та її вихованні, у сімейно-побутовій сфері (готування їжі, прибирання), що є свідченням їх залучення до хатньої роботи ще змалечку. Переважна більшість хлопців допускають егалітарність у поглядах, порівняно з дівчатами, позитивно ставляться до їх активності та ініціативи. Амбівалентність поглядів хлопців та більша орієнтація на статевотипізовані ролі у дівчат є, на нашу думку, свідченням дифузності гендерної ідентичності у підлітковому віці.

З'ясовано, що закарбування образу дитячо-батьківських стосунків в очах підлітка визначає специфіку його гендерних орієнтацій. Емпіричне вивчення впливу батьків на гендерне виховання підлітків за тестом ADOR виявило значущу кореляцію в оцінці еталонів гендерної поведінки у взаємоперехресних лініях «мати-син/донька», «батько-донька/син». Результати дослідження засвідчили статеву диференціацію особливостей поведінки у міжособистісних взаєминах «батьки-підлітки» і моделей-еталонів статеворольової поведінки. Рівень батьківських вимог щодо дотримання дівчатами традиційних

засад поведінки є значно вищим, ніж щодо хлопців. Дівчатка перебувають у більш дискримінуючих позиціях при спілкуванні з татами, хлопці- щодо спілкування з матерями. Тати порівняно з мамами є більш дистанційованими в спілкуванні як від доньок, так і синів, що свідчить про порушення гендерного паритету у вихованні дітей, звуженість самореалізації чоловіків у виконанні батьківської ролі, а також про те, що чоловіки часто слугують негативними гендерними моделями для наслідування. Диференційована презентація статей у полярних соціально-психологічних сферах призводить до виникнення труднощів у підлітків у гендерному самовизначенні як майбутнього сценарію життя зростаючої особистості. Усе це переконує в необхідності підвищення уваги громадськості, батьків, педагогів до гендерних засад сімейного спілкування, що потребує суттєвої модернізації національної системи освіти у напрямку визначення принципів, змісту та методів психолого-педагогічного супроводу егалітарної статевої соціалізації задля набуття підростаючим поколінням демократичного соціального досвіду, культури спілкування і співпраці у різних формах взаємодії, соціально-правової, екологічно доцільної і здоров'язберезувальної поведінки, розробки та впровадження гендерно-освітніх технологій як педагогічних інновацій впливу на статево свідомість молоді з метою гармонізації її особистісного та громадянського зростання.

3.5. Фасилітативний потенціал інтерактивних методів у психологічній профілактиці підліткових девіацій

Підлітковий вік є одним з найважливіших періодів у житті людини, який багато в чому визначає її подальшу долю. Це новий, поворотний етап у процесі становлення особистості, який небезпідставно дослідниками називається «перехідним», «пубертатним», «кризовим», «переломним», «періодом статевого дозрівання» тощо. Адже саме на цьому етапі розпочинаються значні біологічні, гормональні, фізичні зміни, статево дозрівання і закінчуються тоді, коли людина займає стабільну, самостійну роль в суспільстві.

З іншого боку, не варто забувати, що підлітковий вік – це не тільки період труднощів і суперечностей, але й пора реалізації та розгортання величезних можливостей зростаючої людини, пора найбільшої сприйнятливості до впливів середовища. Це вік фантастичних можливостей у сфері освіти і творчості, особистісного зростання і соціального розвитку. І саме від дорослих (батьків, педагогів,